



Yazar: Prof. Dr. Tessa Hofmann

Dersim: Soykırımlar (1914-18 & 1937-38)

Yayın Tarihi: 2 Temmuz 2025

Özet

Bu madde, 1937-38 Dersim katliamlarını bir soykırım vakası olarak incelemekte ve olayları geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet Türkiye'sinde devlet öncülüğündeki şiddetin daha geniş bir sürekliliği içine yerleştirmektedir. Resmi devlet belgelerine, yabancı konsolosluk raporlarına ve hayatta kalanların tanıklıklarına dayanarak, hava bombardımanları, toplu infazlar, zorla yerinden etmeler ve köylerin yok edilmesi de dahil olmak üzere, Dersim'deki askeri hareketlerin sistematik doğasını detaylandırıyor. Soykırım sürecinin bir parçası olarak kadınların ve kız çocuklarının kaçırılması, asimile edilmesi ve cinsel istismara uğraması vurgulanarak şiddetin toplumsal cinsiyet boyutuna odaklanılıyor. Giriş aynı zamanda Dersim'de 1915'te (Ermeni nüfusa karşı) ve 1938'de (Alevi nüfusa (Alevileştirilmiş Ermeniler dahil) karşı) gerçekleştirilen iki soykırıma kronolojik bir genel bakış sunmaktadır. Ayrıca zorla Müslümanlaştırma ve kimliklerin baskı altına alınması hakkında da bilgi veriyor. Zorla çocuk nakli, 1938 Dersim Soykırımı'nda (Tertele) spesifik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Girişin gücü, devlet politikalarını ve bunların uzun vadeli etkilerini belgelemesinde yatıyor ve Alevi karşıtı şiddetin tarihsel kökenlerini ve Dersim toplumunun yaşadığı kalıcı travmayı anlamak isteyen okuyuculara çeşitli bilgiler sunuyor.

Dersim 1915

Geç Dönem Osmanlı

Dersim, Sultan II. Abdülhamit döneminde (1895, 1896) gerçekleşen katliamlardan da, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İ.T.C.) öncülüğünde Osmanlı Ermenilerine yönelik ülke çapında yürütülen soykırımdan da muaf kalmamıştır. Ancak İ.T.C. rejimi tarafından Dersim'de yürütülen soykırımın seyri hakkında tutarlı bir tablo çizmek zordur. Bunun başlıca sebebi, bu sürecin farklı iktidar koşulları altında ve özellikle yerel aşiret liderlerine bağlı şekilde yürütülmesidir. Fransız-Ermeni araştırmacı Raymond Kévorkian'ın da belirttiği üzere, Dersim'deki fiili tehcir uygulamaları ile İstanbul'a sunulan raporlar arasında sayılar ve olaylar bakımından belirgin çelişkiler göze çarpmaktadır. Aşağıda, ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı dört kazanın belirgin özelliklerine dair kısa bir özet yer almaktadır:

Çarsancak Kazası

Dersim'in Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yerleşim birimi Çarsancak kazasıydı. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin verilerine göre, I. Dünya Savaşı öncesinde bu kazada, 43 köyde toplam 7.940 Ermeni yaşıyordu. Bu topluluk, bölgede 51 kilise, 15 manastır ve 1.114 öğrenciye eğitim veren 23 okul sürdürmekteydi. (Kévorkian, 2011, s. 276)

"1914 yılında, Çarsancak kazasının idari merkezi Peri [Berri]'de 1.763 Ermeni yaşıyordu; kazaya bağlı diğer 42 köyde ise yaklaşık 6.200 kişi bulunuyordu. Kaymakam Ali Rıza, 2 Mart - 15 Temmuz 1915 tarihleri arasında görevdeydi. Bu nedenle, Harput [Elazığ] ile Dersim'i Fırat Nehri üzerinden birbirine bağlayan iskeleyle yakın Pertag/Pertak [Բերդաշ - Berdak] bölgesinde gerçekleşen ilk katliamlar sırasında görev başındaydı. Bu kazada resmi tehcir sayısı 6.537 olarak verilmiş olsa da, yukarıda belirtilen nüfus verileri, zorunlu çalışma taburlarına (amele taburları) alınan asker sayısı ve dağlık Dersim bölgesine sığınmayı başaran kişilerin varlığı göz önüne alındığında, bu rakamın inandırıcılığı tartışmalıdır." (Kévorkian, 2011, s. 422)

Çemişgezek Kazası

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin verilerine göre, I. Dünya Savaşı öncesinde Çemişgezek kazasına bağlı 22 köyde toplam 4.494 Ermeni yaşamaktaydı. Bu topluluk, 19 kilise, 2 manastır ve 729 öğrenciye eğitim veren 17 okul sürdürüyordu. (Kévorkian, 2011, s. 276) 20. yüzyıl başlarında, kaza merkezi Çemişgezek'te Mamikonian ve Partian adlarını taşıyan iki Ermeni okulu bulunuyor, bu okullarda yaklaşık 200 öğrenci eğitim alıyordu.

1 Mayıs 1915'te, Ermeni okullarında, çarşıdaki dükkânlarda ve bazı memur evlerinde silah arama bahanesiyle baskınlar başlatıldı; ertesi gün yaklaşık yüz kişi tutuklandı. Bu kişilere uygulanan işkencelerin, diğer bölgelere kıyasla daha zalimce olduğu ifade edilmiştir - bazı erkeklerin duvara çivilendiği bildirilmektedir. Bu işkenceler, 20 Haziran'a kadar sürdü. O tarihte kaymakam, tutukluların yargılanmak üzere vilayetin ikiz başkenti Mezere'ye sevk edileceğini duyurdu.

1 Temmuz 1915'te, Çemişgezek tellalı tehcir emrini halka ilan etti. Ertesi gün, bin Ermeni zorla yola çıkarıldı; ancak öncesinde bazı çocuklar ve genç kadınlar Türk ailelerce kaçırılmıştı. Kfile dört günde Arapgir'e ulaştı, üç gün sonra da Elazığ'a doğru devam etti. Normalde bir buçuk gün sürecek bu yolculuk, sürgün kfilesinin keyfi ve büyük dolaşık yollarla ilerlemesi nedeniyle üç hafta sürdü. Mezere'den sonra, kfile Hanlı Han üzerinden Diyarbakır'a doğru devam etti. Bu noktada, 10-15 ve 40-70 yaş arasındaki erkekler kfileden ayrılarak bir kervansarayda alıkonuldu. Ergani [Argana]

Maden'e ulaşıldığında, Fırat Nehri kıyılarında çürümekte olan yüzlerce cesetle karşılaşıldı. Altı hafta sonra Siverek'e ulaşıldı; burada kabile soyuldu ve bazı kişiler katledildi. Urfa'da, Çemişgezek'ten gelen kabile ikiye bölünerek biri Suruç'a, diğeri Rakka'ya yönlendirildi. Mumbuc ve Bab'taki aktarma kamplarından geçtikten sonra, sadece 150 kadın Halep'teki transit kampına ulaşabildi.

Çemişgezek kazasına bağlı Garmrig [Karmrik] köyü, 19 Haziran 1915'teki silah aramalarıyla özellikle ağır etkilendi. 4 Temmuz 1915'te, Garmrig ve çevre köylerden 200 erkek tutuklandı ve sonraki günlerde jandarmalar ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri tarafından idam edildiler. Aynı anda, 10 yaş altındaki erkek çocuklar ailelerinden koparıldı. 5 Temmuz'da Garmrig'li kadınlar, mülklerini kayda geçirmek üzere kiliseye çağrıldı ve ardından Urfa'ya sürgün edildiler. 10 Temmuz 1915'te, kadınlardan oluşan ilk kabile Çemişgezek köylerinden yola çıktı ve aynı akşam Fırat kıyılarına ulaştı. Orada muhafızlar, öldürülen eşlerine ait kanlı kıyafetleri onlara gösterdi. Çemişgezek'ten yola çıkan kabileler Arapgir'de birleşti. "Bu kazaya bağlı bazı köylerden, özellikle kuzeyde yer alanlardan, bazı köylüler Kürt bölgelerine kaçmayı başardılar ve 1916 baharına kadar burada hayatta kalabildiler. Bölge Rus ordusu kontrolüne geçtiğinde ise Erzincan'a yöneldiler." (Kévorkian, 2011, s. 423)

Hozat Kazası

1880'li yıllarda Hozat'ta 150 ev bulunuyordu; bunların 30'u Ermenilere, geri kalanı Kürtlere ve Türklere aitti. 1915'e gelindiğinde ise bu sayı ciddi biçimde artmıştı: 864 evde 8.640 Ermeni, 324 evde ise 1.944 Kürt nüfus yaşadığı belirtilmektedir.[1] Ancak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin verileriyle bu bilgiler arasında neredeyse 25 kat fark vardır. Patrikhane kayıtlarına göre, I. Dünya Savaşı öncesinde Hozat kazasına bağlı 16 köyde yalnızca 2.299 Ermeni yaşıyordu; bunların 350'si, toplam nüfusu yaklaşık 1.000 olan kaza merkezi Hozat'ta ikamet ediyordu. (Kévorkian, 2011, s. 423) Bu topluluk, 18 kilise (iki tanesi Hozat kentinde: Surp Prkiç / Kutsal Kurtarıcı ve Surp Gevorg / Aziz Georg), 11 manastır ve 150 öğrenciye eğitim veren 5 okul sürdürmekteydi. (Kévorkian, 2011, s. 276) Hozat kasabasında ayrıca 70-80 öğrencisi olan bir kolej de bulunmaktaydı.

Ermeni nüfusun bir kısmı yerliydi; diğer kısmı Harput (Elazığ), Arapgir, Eğin (Akn) ve Çemişgezek'ten göç etmişti. Kaza merkezi olan Medzkert (Mazgirt) bölgesinde yaşayan 1.835 Ermenin çoğunluğu, yani 1.200'ü Hozat'ta ikamet ediyordu. Hozatlı Ermeniler ticaret, zanaat, tarım ve bahçecilikle uğraşıyordu. Resmî bir rapora göre, Hozat kazasından 1.088 Ermeni tehcir edilmiştir (Kévorkian, 2011, s. 422). Ancak R. Kévorkian, bu rakamların doğruluğuna şüpheyle yaklaşır: "Kazanın coğrafi konumu göz önüne alındığında, bu rakam pek olası görünmemektedir. Büyük ihtimalle, kasabanın

Ermeni nüfusunun yaklaşık yarısı zulme uğrayarak hayatını kaybetmiş, diğer yarısı ise Dersim'in dağlarına sığınmayı başarmıştır.” (Kévorkian, 2011, s. 422)

Mazgirt / Mazgird / Mazkert / Medzkert Kazası

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin istatistiklerine göre, I. Dünya Savaşı öncesinde Mazgirt kazasına bağlı dokuz köyde toplam 1.835 Ermeni yaşıyordu. Bu topluluk, 14 kilise, 22 manastır ve 155 öğrenciye eğitim veren iki okul sürdürmekteydi (Kévorkian, 2011, s. 276). Ancak Mazgirtli Ermenilerin büyük çoğunluğu -yaklaşık 1.200 kişi- Hozat kazasında ikamet etmekteydi. Geri kalanlar ise sekiz Ermeni-Alevi köyünde yaşıyordu: Lazvan, Dilan-Oğçe, Tamusdağ, Danaburan, Şorda, Khosengyur/Khushdun, Pakh (Pax; Türkçesi: Pah) ve Çukur. Bu köylerin çevresinde 15 Ortaçağ manastırının kalıntıları bulunmaktaydı.

Resmî kayıtlara göre, bu kazadaki tüm Ermeni nüfus tehcir edilmiş ve toplamda 1.423 kişi sürülmüştür. Ancak Raymond Kévorkian, burada gerçeklik ile yerel yöneticilerin 'başarıyla gerçekleştirdiklerini' iddia ettikleri tehcir uygulamaları arasında ciddi bir fark olduğunu ileri sürmektedir: “Özellikle bu sayı, bölgede tehcirden sorumlu kişilerin ne denli 'gayretli' olduğunu gösterir gibidir; şüphe yok ki, İstanbul'a işlerini ne kadar iyi yaptıklarını kanıtlamakla daha fazla ilgilenmişlerdir; nüfusun gerçek sayısını doğru biçimde tespit etmek ise öncelikleri olmamıştır.” (Kévorkian, 2011, s. 422)

Dersim, Ermeniler için Güvenli Bir Sığınak mıydı?

Bu soruya genellikle olumlu yanıt verilir. Ancak dönemin gözlemcileri ve tanıkları bu konuda daha nüanslı anlatımlar sunar. 1870'lere kadar Dersim, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı özerk bir eyaletiydi; bir düz ovayla neredeyse 2.000 metre yüksekliğinde, ormanlarla kaplı bir dağ silsilesinden oluşuyordu. 19. yüzyıl boyunca ova kısımları giderek Osmanlı devletinin denetimine girerken, dağlardaki ulaşılması güç kalelerinde yaşayan Dersimliler 20. yüzyıla kadar bağımsızlıklarını koruyabildiler.

Ermeni olmayan tarihsel kaynaklardan anladığımız kadarıyla, 17. yüzyıldan itibaren Bingöl, Sivas (Sebastia), Erzincan (Yerznka) ve Harput (Kharberd) bölgelerinden gelen Ermeniler, Türk baskısından kaçarak Dersim'e sığınmış; bu bölgede bazıları Aleviliğe geçmişti. “Ermeni katliamlarından çok önce, birçok yerel Ermeni gönüllü olarak asimile olup Alevi Kürt oldu” (L. Molyneux-Seel, “A Journey in Dersim”, The Geographical Journal 44, no. 1 [1914]: 49-68). Bu süreç, hem yerel Zazaca ağızlarda hem de halk inancında iz bırakmıştır.” (Bruinessen, Excerpts, 1996, dipnot 5, s. 2)

Dersim Alevileri ile Ermeniler arasındaki ilişkilere dair ifadeler, özellikle 1915 soykırımı sırasında Alevilerin davranışlarına ilişkin olarak, çelişkilidir. Genel kanı ilişkilerin



dostane olduğudur; zira Dersimlilerin çoğunluğu ne Hamidiye süvari birliklerinin katliamlarına katıldı ne de onların ardılları olan 1921’de kurulan Azadi (“Özgürlük”) milislerine katıldı. Yine aynı şekilde, Anadolu’daki son Hristiyan yerli nüfusa karşı yürütülen Kemalist bağımsızlık savaşına da iştirak etmediler. I. Dünya Savaşı sırasında Erzincan ve diğer bölgelerden tehcir edilen yaklaşık 10.000[2] ile 40.000[3] arasında Ermeninin hayatını, Alevi Dersimlilerin müdahalesine borçlu olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu yardımların özellikle tehcirin ilk aşamalarında çoğunlukla çıkar amaçlı olduğu da belirtilmelidir: Dersimliler, kaçış yardımları karşılığında cömertçe ücret alıyorlardı, ki bu da Dersim’deki mülteci yoğunluğu nedeniyle oluşan kıtlığı tetiklemişti.[4]

Elazığ (Harput)’ta görev yapan Amerikalı misyoner Henry H. Riggs, olaylara çok yakın bir tarihte kaleme aldığı anılarında, Dersim’de gelişen “kaçış ticaretine” dair şunları yazar: “İlk gizli ve temkinli girişimlerin ardından, hem Kürtler hem Ermeniler cesaret kazandı ve bu iş kısa sürede hızla büyüdü. Jandarmaların aralıklı denetimi sayesinde, insan trafiği arttı, maliyetler düştü. Başlangıçta yüksek meblağlar ödeyenler, bir süre sonra kişi başı beş dolara kadar inen fiyatları görünce keşke bekleseydik diye pişman oldular – hatta sonradan, gerçekten yoksul olduklarına Kürtleri ikna eden bazıları ücretsiz taşındı. Rusların Erzincan’ı işgalinden sonra, Erzincanlı Ermeniler Kürtlerle bir tür anlaşma yaptı; buna göre o şehirden gelen tüm mülteciler ücretsiz taşınacaktı. Sonuç olarak, neredeyse hepsi Harput’u terk edip memleketlerine geri döndü. (...) Benim sözünü ettiğim dönem boyunca -1915 yazından 1917 baharına dek- Dersimli Kürtler, Ermenileri Rusya sınırına taşımakta aktif ve sadık şekilde rol oynadılar.” (Riggs, 1996, s. 113, 116)

I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Dersim’deki aşiretlerin genel olarak olumlu tutumu, kimi zaman şu gerçeği gölgede bırakır: Dersim’de de bazı Ermeniler, yarı özerk konumdaki bölgesel aşiret reislerinin keyfi uygulamaları nedeniyle mağdur oldu; Osmanlı devleti ise Hristiyan tebaasını bu keyfiliğe karşı korumak için herhangi bir müdahalede bulunmadı. Örneğin Çarsancak kazasında (bugünkü Akpazar; eski adıyla Peri, Harput ile Tunceli arasında), yerel “Kürt grupları” sıklıkla Ermeni mallarına el koymaktaydı. Her ne kadar bazı Alevi aşiretleri -Dersim’in “Kürtleri” olarak anılanlar- Ermeni katliamlarına katılmamış olsa da[5], ifadeler birbiriyle çelişmektedir: “Ancak şu da eklenmelidir ki, dönemde birçok örnek belgelenmiştir; bunlarda, Dersim’e bağlı bazı Kürt ve Zaza aşiretlerinin Osmanlı makamlarıyla iş birliği yaparak Ermenilerin katledilmesine ve mallarının yağmalanmasına katıldıkları görülmektedir. Dersim’deki Zaza aşiretlerinin ihanetine dair tanıklıklar da kayda geçmiştir.”[6]

Osmanlı İmparatorluğu’nda görev yapmış olan Alman Protestan papazı ve askeri papaz Siegfried Graf von Lüttichau, 1918 yazında kaleme aldığı gözlemlerinde, Dersim’in

sığınak oluşunun çelişkili niteliğine dikkat çeker: “Dersim Kürtlerinin bulunduğu bölgede yalnızca orada zaten bir tür serflik (kölelik) içinde yaşayan Ermeniler değil, aynı zamanda bu Kürt aşireti tarafından büyük Ermeni gruplarının topraklarından geçirilerek Rus sınırına ulaştırıldığı görülmektedir. Bu, elbette Hristiyanlara olan sevgilerinden değil, Türklere duydukları nefretten kaynaklanmaktadır. Ne yazık ki, bu yardım eğilimi artık sona ermiştir; çünkü artık Dersimlilerin arkasını kollayan Ruslar yoktur ve Kafkas cephesindeki son Osmanlı komutanı İzzet Paşa’nın diplomatik ve oldukça becerikli manevraları sayesinde, Dersimliler yeniden Osmanlı hükûmetine itaat eder hale gelmiştir. Daha önce üzerlerine yürütülen ağır cezalandırma seferlerini hatırlayan Dersimliler, bu kez kendi güvenlik kaygıları nedeniyle emir gereği hâlâ kendilerinde saklanan tüm Ermenileri Osmanlı makamlarına teslim etmişlerdir. Bu teslimlerin ardından infazlar hemen gerçekleştirilmiştir. Şu anda Mezere’de [Elazığ] Dersim bölgesinden yaklaşık 500 kadın ve çocuk bulunmaktadır. Dersimliler, zulme uğrayanlara sadakat gösteren tek grup değildi. Örneğin Malatya ile Urfa arasındaki dağlık bölgelerde uzun süre hâkimiyet kurmuş Kürt eşkiya Bozo’nun, fırsat buldukça Türk subay ve askerlerinin giysilerini soyup Ermeni ailelere yardım ettiği anlatılmaktadır.”[7]

Aşiret Toplumu

Birçok Ermeni’nin fiziksel imhadan kurtarılmasının bedeli, Dersim’deki aşiret sistemine tâbi hale gelmeleri idi. Merkezi devlet otoritesinin denetiminden büyük ölçüde kaçabilen dağlık bölgelerde -Dersim gibi- bölgesel özgünlükler büyük rol oynar. Dersim’de bu özgünlüklerin başında aşiret yapıları gelmekteydi. Muhtemelen Kürt aşiret sisteminin etkisiyle, Ermeni toplumu içinde de Dersim’de, başka yerlerde pek rastlanmayan biçimde klanlar ve aşiretler oluşmuştu. Ermeni yazar Andranik Yeritsian, 1900 yılında Tiflis’te yayımlanan seyahatnamesi *Dersim’de*, merkezî veya dağlık Dersim’de Alevilerle uyum içinde yaşayan Mirakyan Ermeni aşiretinden söz eder. Yeritsian, Mirakyan aşiretine mensup kişi sayısını 8.000 olarak verir. Bu grup, kendilerine özgü bir lehçe konuşur ve Ermeni tarihinde önemli bir soylu aile olan Mamikonyanların torunları sayılır. Mirakyanlar, Alevi Kızılbaşlarla birlikte, Halvor kutsal alanının geleneksel koruyucuları olarak bilinir. Bu aşiret, Osmanlı ordusuna karşı Dersimlilerin yürüttüğü direnişlere katıldığında, üç bin silahlı adamı bulunuyordu. (Kévorkian, 2011, s. 421) 1834 yılında Reşid Paşa’nın 40.000 kişilik bir orduyla Dersim’e ilerlemesi sırasında, Mirakyanlar bölgenin savunmasında öne çıkan bir rol oynamıştı. “Neredeyse yalnızca hayvancılıkla, ayrıca halı ve kilim dokumacılığıyla geçinen bu dağ halkı, 1915’te kısmen tasfiye edildi; ancak azınlık bir grup Dersim’de hayatta kalabildi.” (Kévorkian, 2011, s. 421)

Bununla birlikte, Dersim’in tüm sakinleri aşiret üyesi değildi; bu hem Hristiyan



Ermeniler hem de Müslüman ya da Alevi Kürtler ve Zazalar için geçerliydi. “Çiftçilerin birçoğu -yalnızca Ermeniler değil, Kürt köylüler de- toprak sahiplerine kişisel bağımlılık ilişkisiyle bağlı olarak yaşırdı. Bu ilişki, birçok yönüyle serfliğe (toprak köleliğine) yakın olmakla birlikte, aynı zamanda onları ağa ya da beylerin (aşiret reisleri ya da kent eşrafı) koruması altına da alırdı. Bu beylerin güçleri, iltizam sistemi (vergi çiftliği) üzerine inşa edilmişti. Bazı durumlarda yalnızca bir köyü değil, tüm bölgeleri denetimleri altında tutarlardı.” (Kévorkian, 2011, s. 421)

Dersim’deki aşiret sisteminin bu ikili (koruyucu ama tahakkümcü) karakteri, Kazım Gündoğan’ın 1915 soykırımından sağ kurtulan Ermenilerin Alevileştirilmiş torunlarıyla yaptığı mülakatlarda açıkça görülmektedir. Dersim’e 1915’te sığınan ya da zaten orada yaşayan Ermeniler, toplumsal, ekonomik ve kültürel bağımlılık karşılığında yerel ağalara (Ağa) tâbi oldular: Alevileşme ya da İslamlaşma, buna eşlik eden dilsel asimilasyon, ve koruyucularına hizmet ya da vergi verme yükümlülüğü; bu koruyucular, kimi zaman Ermeni kadınlarla diledikleri gibi evlilik de yapmaktaydı.

Ölüme karşı sağlanan bu koruma, hayatta kalanların torunlarının da açıkça belirttiği gibi, şefkatten değil, çıkar hesaplarından kaynaklanıyordu; çünkü Ermeniler yalnızca Dersim’de değil, genel olarak zanaatkar ve çiftçi nitelikleriyle değerli görülüyordu. 1960 doğumlu Aida (Ayten) Güneş, büyükbabasına dair verdiği röportajda şöyle der: “Tabii ki ağa onu salmadı, evlendirdi ve karısıyla birlikte köle gibi kendisine çalıştırdı... Ermeni çocuklarını ‘korumaya’ aldılar, korudular, evlat edindiler ama aynı zamanda toprak kölesi gibi kullandılar; bu da bir gerçek... Özellikle zengin ailelerin çocuklarını evlat edinmeye özen gösterirlerdi, çünkü ‘zenginlerin çocuklarını ne kadar çok alırsan, gelecekte o kadar refaha kavuşursun’ düşüncesi vardı.”[9]

1954 doğumlu Musa Teyhani, verdiği mülakatta, Ermeni kadınların cinsel olarak istismar edilmesini bu serflik sisteminin bir parçası olarak açıkça dile getirir: “Önce Ermenileri kovdular, sonra kalanları (yani bizleri) köleleştirdiler... Bizi maraba yaptılar, atlarına, ahırlarına, işlerine bakan köleler olarak kullandılar... Sevdiklerinden değil, iş gücüne ihtiyaçları olduğundan... Bunu söylemek acı ama ağa kimi isterse onun ailesini, karısını alır, kullanır, sonra geri verir ya da terk ederdi... Yani Ermenilerin elinde hiçbir şey kalmamıştı...”[10]

Şengül Gündoğdu Devletli, babasının sözlerini şu şekilde aktarır: “Rahmetli babam hep üzülerek söylerdi: ‘Kendi topraklarımızda maraba olduk.’ Çünkü bu topraklar bir zamanlar Ermenilerindi. Onlara ait toprakları aldılar. Ermenilerin tarlalarını -yani atalarının topraklarını- satın aldılar. Çok sayıda toprak kavgası yaşandı. Bu meselelerde devlet her zaman Alevilerin tarafındaydı. Bir Ermeni’yi destekleyecek durumda değildi...”[11]



Bu yapıya karşı çıkan eğilimler ancak 1970'lerdeki komünist ve devrimci hareketlerle, özellikle Dersimli gençlerin aşiret sistemini geri kalmış ve baskıcı olarak tanımlamasıyla ortaya çıktı. Ancak 1980 darbesi, bu dönüşümü bastırarak devrimcilerin siyasal olarak tasfiye edilmesine yol açtı.

1916 Kürt Tehcirleri

Despot Sultan II. Abdülhamit'in (1876-1909) iktidarına benzer şekilde -ki kendisi daha sonra İttihatçılar tarafından tahttan indirilmiştir- İttihat ve Terakki yönetimi de Kürtlere yönelik politikalarını, bu grupların rejimin Hristiyan karşıtı siyasetlerine olan "kullanışlılıklarına", eski Hamidiye alaylarına mensubiyetlerine ve heterodoks Müslüman mezheplerle olan bağlantılarına göre şekillendirmiştir.

Dersim'de daha 1915 Temmuz'unda, Osmanlı hükümetinin Ermenilere yönelik imha politikasının hemen ardından Kürtlere de aynı muamelenin yapılacağına dair söylentiler yayılmaya başlamıştı. Dahiliye Nazırı Talat Paşa derhal karşı propagandaların başlatılması talimatını vermişti. Ancak, bu söylentilerin üzerinden bir yıl geçmeden, gerçekten de Dersimliler sürgüne gönderildiğinde, onlar bu duruma ağıtlar yakarak karşılık verdiler; Tanrı'ya hayatta kalmaları için dua ederken, kendilerini Almanların sürdüğünü söyleyerek onlara öfke kusuyorlardı.[12]

Tarihçi Hilmar Kaiser, Kürtlerin tehcir sürecinin ilk aşamasını şöyle özetler: "Bazı Kürt aşiretleri ve köylüler, Osmanlı birliklerine katılarak Ermenilerin katledilmesinde gönüllü rol üstlendiler. Diğerleri -örneğin Dersim Kürtleri- direniş gösterdi ve Ermenilerin Rus hatlarına kaçışlarını örgütledi. Buna cevaben Osmanlı ordusu, Dersim Kürtlerinin batı vilayetlerine sürülmesini emretti. Ancak bu, yalnızca Dersim'e özgü bir olay değildi. Kısa süre içinde Haydaranlılar gibi tüm aşiret toplulukları İç Anadolu platosuna sürüldü. Bu sürgünün gerekçesi ilerleyen Rus ordusuna dair bir korku değildi; asıl amaç, bu Kürt Müslümanların Türk nüfusa asimile edilmesiydi. (...) Kürtlerin artık kendilerine Kürt dememeleri gerekiyordu. Aynı zamanda, birçok Kürdün Şiiliğin özel bir biçimine mensup olması gibi dinsel farklılıkların da ortadan kaldırılması hedefleniyordu. Yerel yöneticilerden, hangi bölgelerde Ermeni mal varlığı bulunduğu ve hangi bölgelerin Kürtleri 'barındırma' kapasitesine sahip olduğu konusunda ayrıntılı bilgi sunmaları istenmişti. Bu şekilde, Osmanlı Dahiliye Nezareti, Ermenilerin yok edilmesini organize etmek için kurulan idari yapıyı, Kürtlerin asimilasyonu için de kullanmış oldu. Kürtler kitlesel olarak katledilmemiş olsa da, sürgüne gönderilenlerin önemli bir kısmı açlık ve hastalıktan öldü; çünkü genellikle daha önce Ermenilerin katledildiği aynı bölgelerden geçirilmişlerdi." [13]

Öte yandan, 1916 baharında, Dersim'deki Alevi nüfusun da imha edilmesi yönünde bir devlet niyeti olduğuna dair işaretler mevcuttur. Bu dönemde yaklaşık 2.000 Alevinin -o



dönem belgelerde “Kürt” olarak anılan- Dersim’den sürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Amerikalı misyoner Henry H. Riggs, bu süreci şöyle anlatır: “Dersim’deki Kürtlerin ayaklanmasının ardından yaşanan en üzücü olaylardan biri, Osmanlı hükümetinin bu Kürtleri korkutmak amacıyla onlara da Ermenilere yaptığı gibi davranmasıydı. Harput’taki Osmanlı memurları, ‘Bu bölgedeki Kürtleri burada bırakmayacağız; onları da Ermeniler gibi tehcir edeceğiz’ demişti. Osmanlı hükümetinin böyle büyük bir çılgınlığa kalkışması inanılmaz görünüyordu, fakat bir gün, gerçekten de tehcir edilen Kürtler geldi. Yaklaşık iki bin kişiden oluşan zavallı bir kervan şehre doğru ilerliyordu: kadın, erkek ve çocuklardan oluşan bu grup, Türk saldırılarına direnen ama sonunda yenilen bir aşiretin mensuplarıydı ve şimdi sürgüne gönderiliyorlardı. Şehirden geçerken, daha önce Ermeni tehcirinde tanık olduğumuz sahnelerin aynısı gözlerimizin önünde tekrarlandı. Günlerdir yolculuk eden bazı kadınlar Harput sokaklarında yere yığıldı, artık yürüyemez hale gelmişlerdi. İçlerinden biri doğum yaptıktan sonra oracıkta öldü, bebeği bize getirildi ve biz onu sahiplenerek Ermeni bir kadın sürgüne teslim ettik; bildiğim kadarıyla bu çocuk hâlâ onunla birlikte yaşıyor. Başka bazıları ise tamamen sahipsiz şekilde, yalnızca Ermeni sürgünlerin yardımıyla can verdi.” (Riggs, 1996, s. 183) “Ancak büyük bir şaşkınlıkla, ertesi sabah aynı kervanı başka bir yoldan geri dönerken ve doğdukları topraklara geri giderken gördük. Kürtlerin tehcirine dair gördüğümüz son sahne buydu. O dönem yaygın olan açıklamaya göre, bu durumun nedeni büyük olasılıkla doğrudur: Aralarındaki iç çekişmelere rağmen, Dersim’in Kürt aşiretleri, Türk hükümetinin bu korkunç uygulamasını haber alınca ilk kez birleştiler ve Valiliğe karşı tam bir birlik gösterdiler. Söz konusu sürgündeki iki bin kişinin geri gönderilmemesi halinde, tüm birleşik Dersim halkının Harput’a yürüyeceğini ve şehri yakacağını belirten haberci gruplar gönderildi.” (Riggs, 1996, s. 184)

Diğer bölgeler ise bu kadar şanslı değildi. 1916 baharından itibaren, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden yaklaşık 300.000 Kürt, önce Urfa bölgesine (Kuzey Mezopotamya), ardından Ayntap ve Maraş’a; ikinci aşamada ise Konya platosuna doğru sürüldü. Alman-İsviçreli misyoner Jacob Künzler (1871-1949), bu sürgünlerin ilk aşamasına tanık olmuş ve 1921 yılında yayımladığı *Kan ve Gözyaşı Ülkesi (Im Land des Blutes und der Tränen)* adlı anılarında şu sonuca varmıştır: “İttihatçıların amacı, bu Kürt unsurların bir daha asla ata yurtlarına dönmemesiydi. Yavaş yavaş, İç Anadolu’da Türkleştirilmeleri hedefleniyordu. Bu Kürtlerin sürgün sırasında gördüğü muamele, Ermenilerinkinden çok farklıydı. Yolda zarar görmediler, kimsenin onlara dokunmasına izin verilmedi. Ama en korkunç olan şey, sürgünün tam da kış ortasında gerçekleşmiş olmasıydı. Akşam vakti bir Kürt kafesi Türk köyüne vardığında, köylüler korkudan kapılarını kilitliyordu. Böylece, zavallı insanlar, yağmur ve kar altında kış gecesini dışarıda geçirmek zorunda kalıyordu.”[14]



Kürt nüfusun bu şekilde dağılmasının amacı, genel Türkleştirme programı çerçevesinde asimile edilmeleriydi. Bu doğrultuda, aşiret reisleri ve dinî önderler, topluluklarından kopartılıp yalnızca birkaç kişi olarak saf Türk köylerine yerleştirildi. Aynı zamanda bu demografik dağılım, heterodoks inançları da hedef alıyordu; yani Alevilere, Raa Haqi inancına mensup olanlara ve →Êzidîlere karşı bir yönü de bulunmaktaydı.

1937/38: Tertelê

Motivasyonların Değerlendirilmesi

Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin, on yılı aşkın bir hazırlık sürecinin ardından Dersim nüfusunun büyük bir bölümünü yok etmeye ve sürgün etmeye yönelmesinin arkasındaki nedenlere ilişkin araştırmalarda çeşitli – ancak birbirini zorunlu olarak dışlamayan – görüşler mevcuttur.

Devlet kontrolünün sağlanması: Yüzyıllar boyunca yarı özerk bir yapıya sahip olan Dersim, önce İstanbul'daki Osmanlı merkezî otoritesine, ardından Ankara'daki Cumhuriyet yönetimine karşı başarıyla direnmişti. Bu süreçte vergi vermemiş, askere gitmemiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki asimilasyon politikalarına da direniş göstermişti.

İrkçılık: Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadroları, Türk "ırkını" üstün ırk olarak tanımlayan bir halkçı (volkisch) ideolojiye bağlıydılar. Daha 1925 yılında, dönemin hükümet başkanı İsmet İnönü, Türklerle Türk olmayanlar arasındaki hiyerarşiyi şöyle tanımlamıştı: "Biz açıkça milliyetçiyiz. Bizi bir arada tutan tek şey milliyetçiliktir. Türk çoğunluğu dışında hiçbir [etnik] unsurun etkisi olmamalıdır. Bu ülkede yaşayanları ne pahasına olursa olsun Türkleştireceğiz, Türk'e ve Türklüğe karşı çıkanları yok edeceğiz." [15]

1930 yılı Eylül ayında, Adalet Bakanı Mahmut Esat da Türk olmayanlara yönelik tehditkâr açıklamalarda bulunmuştu: "Bu memleketin yalnız efendileri ve yalnız sahipleri Türklerdir. Saf Türk soyundan olmayanların bir tek hakkı vardır: hizmetçi ve köle olmaktır. Bunu dost da bilsin, düşman da; hatta dağlar bile bu gerçeği bilsin!" [16]

"Modernleşme" ve "Uygarlık": Kürt aşiretçiliği, geri kalmış, modern öncesi, "feodal" ve vahşi olarak değerlendirildiği için, sözde ilerleme ve medeniyet adına mücadele edilmesi ve bastırılması gereken bir unsur olarak görülüyordu. Bu yaklaşım, aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin Sibiry ve Arktik çevresindeki yerli halklara yönelik nüfus politikalarıyla da paralellik gösterir: Göçebe yaşam tarzı ve aşiret yapıları ilerlemeye karşı bir tehdit olarak kabul edilerek bu topluluklar zorla yerleşik hayata geçiriliyordu.

Ermeni Soykırımının Devamı: Bazı araştırmacılar, Tertelê'yi Ermeni soykırımının



devamı olarak değerlendirir. Fransız muhabirler Laure Marchand ve Guillaume Perrier, 1938’de Dersim’de yürütülen askeri harekâtın, 1915’te başarısız kalmış bir sürecin tamamlanması anlamına geldiğini ileri sürerler. Onlara göre amaç, bölgede hâlâ hayatta kalan Ermenilerin tamamen ortadan kaldırılmasıydı. Aynı zamanda, 25 yıl önce Ermenilere sığınma ve koruma imkânı sağlayan Orta Dersim’deki Alevi nüfusun da cezalandırılması hedeflenmişti. 1938 yılında Türk askerlerinin bazı köylerde sünnetsiz çocukları aradığı bildirilmektedir.[17]

Ayrıca, Türk yetkililerin dikkatinden kaçmayan bir diğer husus da, birçok Alevi Dersimlinin kökeninde Ermenilik olduğuydu – çoğu durumda bu köken, kadın atalar üzerinden, yani anne veya büyükanne nesliyle aktarılmıştı. Hayatta kalanların tanıklıklarına göre, Alevileştirilmiş Ermenilerin katliamlar ve sürgünlerden orantısız biçimde etkilendiği anlaşılmaktadır.

Tertelê: Otonom kimliklerine rağmen, Dersimliler Kemalist Kürt politikalarının kurbanı oldular. Misak-ı Millî, yani “Millî Yemin”, bir zamanlar Kemalistlerle Kürt aşiretleri arasındaki ittifakı güvence altına almıştı; bu ittifak, Müttefik işgal güçlerine ve Osmanlı’da kalan Hristiyan nüfusa karşı yürütülen mücadelede önemli rol oynamıştı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti’nin tek parti yönetimi üniter, seküler ve etno-milliyetçi bir devlet yapısını benimsedikçe, bu ittifak çöktü.

Kürtler, bu yeni devlet içinde ikinci büyük ulus olmalarına rağmen, giderek daha fazla dezavantajlı ve dışlanmış bir konuma itildiler. Bu durum 1925 ve 1928 yıllarında bölgesel ayaklanmalara yol açtı; bu isyanlar devletin varlığını tehdit etmemekle birlikte, asimilasyon ve zorunlu iskân politikaları için bahane olarak kullanıldı.

Kürt tarihsel anlatısında, Dersim katliamı, Kürt ulusal hareketinin bastırılması ve zulmün sürekliliğinin bir parçası ve kanıtı olarak sürekli anılmaktadır. 1938 Eylül ayının sonunda hazırlanan bir raporda, Trabzon’daki İngiliz Konsolosu, Dersim’deki soykırım benzeri olayları, 1915/16 Osmanlı Ermenilerine uygulanan kapsamlı soykırımla karşılaştırmış ve şu sonuca varmıştır: “Binlerce Kürt, kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere, katledildi; bazıları – özellikle çocuklar – Fırat Nehri’ne atıldı; daha az düşmanca bölgelerde yaşayan binlerce kişi ise – önce hayvanlarına ve diğer mallarına el konularak – Orta Anadolu’daki vilayetlere sürgün edildi. Bugün artık Türkiye’de Kürt meselesinin kalmadığı söylenmektedir.”[18]

Uygulama

1926 ile 1934 yılları arasında, Türk siyasetçileri ve devlet görevlileri, Dersim halkının nasıl “medenileştirileceği” veya cezalandırılacağı üzerine tartışmalar yürüttü: Bu süreç, “yeniden eğitime” (asimilasyon) yoluyla mı, yoksa imha yoluyla mı gerçekleştirilecekti? Dersimlilerin direniş ruhu dikkate alındığında, İçişleri Bakanlığı



müfettişi ve milletvekili Hamdi Bey, 2 Şubat 1926 tarihli raporunda Dersim halkını insanlıktan çıkararak bir dil kullanarak şunları yazdı: “Dersim, Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbandır. Bu çıbana karşı, vatanın selameti adına nihai bir önlem almak kesinlikle gereklidir. (...) Bu insanları [Dersimlileri] yerleştirmek veya hatta onları medenileştirmek ve eğitmek yönündeki girişimler sadece bir hayalden ibarettir.” (Küpeli, 2024, s. 196)

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de, İttihatçı soykırım ideologlarının daha önce kullandığı sahte-tıbbi retoriği benimseyerek, imha niyetini benzer bir dille ifade etti: “Bu yarayı, bu illeti kökünden kurutmak için ne gerekiyorsa yapılmalıdır – bedeli ne olursa olsun.”[19] Bazı diğer yetkililer ise asimilasyonu, Kürt aşiret liderlerinin kalıcı olarak sürgün edilmesini ve askerî operasyonları önerdi. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya – ki daha önce İttihat ve Terakki döneminde İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti’nin (IAMM) başındaydı ve böylece Ermeni tehcirinden sorumluydu – 18 Kasım 1931 tarihli raporunda Dersim’e yönelik alınacak önlemleri şu şekilde özetledi: “(A) Silahsızlandırma, (B) Aşiret reisleri ile onların ardıllarının Dersim’den uzaklaştırılması, (C) Bölgeye ya da başka bir yere çiftçilerin iskanı. Bu, askerî harekât olmadan da yapılabilir.” (Küpeli, 2024, s. 189)

1920’lerden itibaren art arda gerçekleşen Kürt isyanlarına tepki olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 14 Haziran 1934 tarihinde İskân Kanununu kabul etti. 21 Haziran 1934’te yürürlüğe giren bu kanun, Kürtlerin asimilasyonu ya da “Türkleştirilmesi” amacıyla çıkarılmıştı. Bu yasa uyarınca Kürtçe kamusal alanda yasaklandı, ayrıca Kürt bölgelerine Türklerin iskan edilmesi hükme bağlandı.[20]

İskân Kanunu, “sağlık, ekonomi, kültür, askerî ve güvenlik” gerekçeleriyle, Türk olmayan nüfusun çoğunlukta olduğu bölgelerin ya demografik olarak seyreltilmesini ya da tamamen boşaltılmasını öngörüyordu.

1. Madde şöyle der: “Türkçe konuşmayan halkın yoğun bir şekilde yaşamasının önlenmesi ve mevcut yoğunluğun dağıtılması amacıyla ülke içinde yasaklama uygulanacaktır.”[21]

9. Madde ise şunları belirtir: “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Çingeneler ve Türk olmayan göçebe aşiretler, Türk kültürünün çok kuvvetli olduğu bölgelerde, yalnızca küçük gruplar hâlinde iskan edileceklerdir. Eğer ülke güvenliği bunu gerektirirse, Türkiye’den sınır dışı edilebilirler.”[22]

Aynı yıl, Dersim’in ismi resmen Tunceli olarak değiştirildi – bu bölgeyi hatırlatacak hiçbir yer adı bile kalmamalıydı. Yeni idari birim (7.774 km²), daha önceki sancak statüsündeki Dersim bölgesinden çok daha küçüktü. Bunu, 1935’te kabul edilen



“Tunceli Kanunu” izledi. Bu yasa ile Dersim’de askerî varlık artırıldı ve özellikle Merkezî Dersim üzerinde bir askerî diktatörlük kuruldu. Ayrıca, bölgede olağanüstü hâl ilan edildi ve bu durum ancak 1948 yılında sona erdi.

1936 yılında, Dersim’in “medenileştirilmesi” amacıyla bölge, askerî yönetime tabi kılındı. 1937 yılının Mart ayında, bölgede telefon hatlarının kesilmesi ve ahşap bir köprünün yakılması, hükümetin büyük çaplı bir askerî “cezalandırma harekâtı” başlatması için önemsiz bir bahane olarak kullanıldı. 4 Mayıs 1937 tarihli gizli Bakanlar Kurulu kararı, bu harekâtın aslında bir “nihai çözüm” hedeflediğini ortaya koyuyordu. Bu kararda, silah kullanan veya kullanmış olanların yerinde ve bir daha kalkamayacak şekilde etkisiz hale getirilmesi, köylerinin tamamen yok edilmesi ve ailelerinin bölgeden çıkarılması öngörülüyordu.

Oysa Dersim’de neredeyse her erkeğin silah taşıması, bu emrin fiilen genel bir katliam çağrısı anlamına geldiğini gösteriyordu. Toplam yaklaşık yüz aşiretten yalnızca beşi askerî harekâta direniş göstermişti. 4 Mayıs 1937’de, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, “Dersim Cezalandırma ve Sürgün Operasyonu”nun uygulanmasına karar verdi. Aynı gün başlatılan bu operasyon, Eylül 1938’e kadar dört aşamada sürdürüldü.

Harekâtı durdurma çabası da sonuçsuz kaldı: Dersimli pir ve aşiret önderi Sey(it)/Seyid Rıza (*1862, Derê Arî köyü, Lirtik/Ovacık; †1937), askerî operasyonların sona ermesi için, 10 Eylül 1937’de gönüllü olarak Erzincan Jandarma Karakolu’na teslim oldu. Ancak bu teslimiyete rağmen, 15 Kasım 1937 günü kendisi ve altı kişi daha “isyancı” oldukları iddiasıyla Elazığ’da idama mahkûm edildi ve aynı gece infaz edildiler. İnfaz edilenler arasında, Sey Rıza’nın reşit olmayan oğlu Resik Hüseyin de vardı.

Daha sonra Türkiye Dışişleri Bakanı olacak olan ve o dönemde genç bir memur olarak Sey Rıza ve arkadaşları hakkında “hızlandırılmış yargılamayı” organize eden İhsan Sabri Çağlayangil, Sey Rıza’nın son sözlerini şöyle aktarır: “Biz Kerbela çocuklarıyız. Bir suç işlemedik. Bu bir ayıptır. Zulümdür. Cinayettir.”[23]

Bu sözler, Sey Rıza’nın kendisini Alevi şehitlik geleneğinin bir parçası olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Mart 1938 sonunda, hükümet, 1937’deki askerî operasyonların “tamamlanması” amacıyla yeni bir saldırı dalgası başlatma kararı aldı. Amaç, önceki yılın “geriye kalan muhaliflerini” takip etmek, kaçakları kovuşturmak, silah toplamaya devam etmek ve 2.000 ila 5.000 “şüpheli” kişiyi Tunceli’den sürgün etmektir. “Yeni askerî operasyon, 1938 yılının Haziran ayında başladı.” (Küpeli, 2024, s. 196)

Askerî yok etme harekâtı, çok sayıda köyün havadan bombalanması, yerleşim alanlarının yakılarak yok edilmesi üzerine kuruluydu. Askerî birlikler, hiçbir ayırım



gözetmeksizin tüm köyleri bastı, kadın, erkek, çocuk demeden halkı acımasızca katletti. Silahsız kadın ve çocukların birçoğu, düzenli biçimde yürütülen bir “yakılarak yok etme” (holokost) sırasında hayatını kaybetti: mağaralarda ya da ahırlarda canlı canlı yakıldılar. Bölgenin zaten fakir olan geçim kaynaklarını da yok etmek amacıyla büyükbaş hayvanlar kesildi, Dersimlilere ait mallara el konuldu.

Dersim doğumlu olan, Kürt ulusal hareketinin bir aktivisti, veteriner hekim ve Sey Rıza’nın danışmanı olan Dr. Mehmet Nuri Dersimî (*1893, Axzonike – †22 Ağustos 1973, Halep), 1915’te Erzincan’daki Kemah Boğazı’nda Ermeni katliamlarına tanıklık etmişti ve 1937/38 Dersim Soykırımı’nda birçok akrabasını kaybetmişti. Mehmet Nuri Dersimî, o dönemde direniş gösteren aşiretlerin kadın ve çocuklarının mağaralara sığındığını yazar: “Bu kadın ve çocukların binlercesi, mağara girişlerinin ordu tarafından duvar örülerek kapatılması sonucu hayatını kaybetti. Bu mağaralar, bölgeye ait askerî haritalarda numaralandırılmıştır. Bazı mağaraların girişlerinde ordu ateş yakarak içeridekileri boğarak öldürdü. Mağaralardan kaçmaya çalışanlar ise süngülerle delik deşik edildi. Kureyşan ve Bahtiyar aşiretlerine mensup kadın ve çocukların büyük kısmı, Türklerin eline düşmemek için kendilerini Munzur ve Perçik vadilerinin yüksek kayalıklarından aşağı attı. (...) Kırganlılar ise Türk devletine güvendikleri için tamamen yok edildiler. Önderleri işkence gördü, ardından kurşuna dizildi. Kaçmaya çalışan ya da orduya sığınmak isteyen herkes toplandı. Erkekler oracıkta vuruldu, kadın ve çocuklar ise ahırlara kapatılıp yakıldı.”[25]

Teslim olmuş olan Karabal, Ferhat ve Pilvenk aşiretleri dahi imha edildi. Bu aşiretlerin kadın ve çocukları da ahırlarda canlı canlı yakıldı. Devlete her zaman sadık kalmış olan Pilvenk ve Aşağı Abbas gibi aşiretlerin mensupları dahi kurşuna dizildi. Irgan (Ergen, Erğan) köyünde kadınlar ve genç kızlar bir araya toplandı, benzin dökülerek ateşe verildiler.

Teslim olan şeyh Mehmet’in aşiretinin merkezi olan Xêç köyü, gece baskınıyla makineli tüfek ve top ateşi altında tamamen yok edildi. Hozat kasabasının halkı ve Karaca aşiretinin tüm üyeleri, Hozat dışındaki bir askerî kamp yakınında makineli tüfikle taranarak öldürüldü. 1938 yazının sonuna doğru, Nazımiye ilçesindeki Hormekan, Kureyşan ve Alan aşiretleri ile Mazgirt’in (Ermenicesi: Medzkert – “Büyük Kale”) Bamasuran aşiretinin bir kısmı yok edildi ve cesetleri yakıldı. Hatta Türk ordusunda zorunlu askerlik görevini yapan Dersimli gençler bile kurşuna dizildi.

Sürgün ve Tehcir

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde olduğu gibi, İçişleri Bakanlığı 1937/38 yıllarında, askeri imha operasyonlarından sağ kurtulan Dersim nüfusunun zorla iskânını organize etti. 1915’te, özellikle Adana vilayetinde olduğu gibi, sürgünler trenle, yük ve hayvan



vagonlarında gerçekleştirildi. “Günler süren tren yolculukları boyunca vagonlar kilitli tutuldu, bu nedenle insanlar hijyenik ihtiyaçlarını karşılayamadı. Bu sağlıksız koşullar altında kaç kişinin hastalandığı veya hayatını kaybettiği bilinmemektedir.” (Küpeli, 2024, 207)

Sürgün yerleri batı illerindeydi; burada sürgün edilenler, kendi topluluklarıyla mümkün olduğunca az temas kurabilecekleri şekilde köylere dağıtıldılar. Henüz İslamlaştırılmamış veya Alevileştirilmemiş Ermeni kökenli sürgünlere İslami adlar ve Türkçe soyadları almaları zorunlu kılındı; Kuran kurslarına katılmaları ve sünnet olmaları istendi. Sürgün ancak 1947’de kaldırıldı ve Dersim’e ya da başka yerlere geri dönüşe izin verildi. Sürgün edilen Kürt ve Ermeni çocukların ana dillerini – Kırmancki ya da Zazaki, Ermenice – konuşmalarına, hele ki bu dilleri okulda öğrenmelerine izin verilmedi. Dersimli Ermeniler ya da Ermeni kökenli Aleviler, Türkçeyi benimseyerek Ermenice ana dillerinden vazgeçti; bu da asimilasyon politikasının temel hedeflerinden birinin başarıldığını gösteriyordu.

Zorla Çocuk Nakli

Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi beş suç fiilini soykırım olarak tanımlamaktadır:

“Madde II

Bu Sözleşme’de soykırım, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu kısmen veya tamamen yok etmek amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri anlamına gelir: (a) Grubun üyelerini öldürmek; (b) Grubun üyelerine ciddi bedensel veya zihinsel zarar vermek; (c) Grubun fiziksel olarak tamamen veya kısmen yok olmasına yol açacak yaşam koşullarını kasıtlı olarak uygulamak; (d) Grup içinde doğumları önlemeye yönelik tedbirler uygulamak; (e) Grubun çocuklarını zorla başka bir gruba nakletmek.”[26]

Doğumun engellenmesi hariç, diğer dört soykırım suçunun tamamı Dersim halkına karşı işlenmiştir. Hukukçu H. Çelik, Dersim’de doğum kontrolünün de uygulandığını, travma geçiren tecavüz kurbanlarının artık üreyemediğini ileri sürmektedir[27].

Dersimli Alevi ailelerden gelen →Nezahat ve →Kazım Gündoğan, 2005 yılından bu yana memleketlerinden kaçırılan ve kaybolan Dersimli kızları arıyor. Toplumsal Cinsiyet, Şiddet, Soykırım serisindeki bir konferansta: Yönetmen Nezahat Gündoğan, Kasım 2019’da Berlin’de Soykırımda Kadınlar [28] başlıklı bir konferans verdi: “2005 yılında Dersim katliamlarının görgü tanıklarıyla görüşmeler yapmaya başladık. Bu görgü tanıklarından ve onların çocuklarından binlerce kadın, çocuk ve yaşlının askeri operasyonlardan kaçmak için ormanlara ve mağaralara sığındığını duyduk. Bize pek



çok hikaye anlatıldı: öldürülenler, tecavüzden kaçmak için intihar eden kadınlar ve kız çocukları, kaçarken çocuklarını koruyamayan ve geride bırakmak zorunda kalan aileler, saklandıkları yer ortaya çıkmasın diye çocuklarını boğmak ya da boğulmak zorunda kalan kadınlar hakkında. Çocukların kaybolması ya da aileleri öldürülen çocukların bu koşullar altında devlet bakımına girmesi çok makul görünüyordu. Ancak, kadınların ve çocukların yaşadıklarını inceledikçe, kız çocuklarının Türk ordusu tarafından götürülmesinin acımasız Türkleştirme ve İslamlaştırma politikasının ayrılmaz bir parçası olduğunu daha iyi anladık. Yirminci yüzyılın başında dünyanın çeşitli bölgelerinde çocuklara uygulanan siyasi, ideolojik ve etnik asimilasyon politikalarının örneklerine baktık ve Avustralya, Güney Amerika ve Almanya'daki çocukların Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni ve Rum çocuklara uygulananlara benzer uygulamalara maruz kaldıklarını gördük.

'Dersim'in Kayıp Kızları' projesi için yaptığımız araştırma kapsamında, 2007-2010 yılları arasında Türkiye'nin yaklaşık 30 ilinde tanıklar veya yakınlarıyla görüşmeler gerçekleştirdik ve 72 mağdurun hikayesini kaydettik. Bunlardan 42 kadın ailelerine kavuştu, 30 kadın ise halen aileleri tarafından aranıyor ya da kendileri ailelerini arıyor. Ailelerini yeniden bulan 42 kadından 10'u ile şahsen görüştük, 14'ü görüşme talebimizi doğrudan ya da dolaylı olarak reddetti, 18 kadın ise artık hayatta değil. 72 kadından 20'sinin ebeveynleri askeri operasyonlar sırasında öldürüldü, geri kalan 52 kadının ebeveynleri ise o sırada hala hayattaydı. Kesin rakamlar veremesek de yüzlerce kız çocuğunun ailelerinden koparıldığını varsayabiliriz.

Bu kız çocuklarının yaşları 3 ile 14 arasında değişiyordu, çoğu 5 ile 10 yaşlarındaydı. Hepsinin ortak özelliği, kendilerini, çevrelerini, kültürlerini ve dillerini henüz keşfettikleri bir gelişim evresinde olmaları ve toplumlarının kolektif hafızasını henüz içselleştirmemiş olmalarıdır. Kısacası, kimlikleri yeni oluşuyordu ve hala kırılgandı. Dolayısıyla, ailelerinden ve evlerinden alınıp fazla zorlanmadan asimile edilebilecekleri bir yaşıydılar.

Dikkatimizi çeken bir başka nokta da kızların teslim edildiği ailelerin sosyal konumuydu. Bunlar Türk toplumunun orta ve üst sınıflarına mensup ailelerdi. Bu kesinlikle tesadüf değildi, çünkü hem orta ve üst sınıfların rejimin siyasi kadrolarıyla olan iyi ilişkileri hem de modernleşme projesine verdikleri destek, bu ailelerin devlet yetkilileri nezdinde güvenilir ve inanılır görünmelerini sağlıyordu.

Araştırmamız sırasında, katliamlar sırasında sadece yetişkinlerin değil, çocukların da, yani kız ve erkek çocukların da öldürüldüğünü tespit ettik. Ancak, hayatta kalan erkek ve kız çocuklarına farklı muameleler yapıldı. Kız çocuklarının bir kısmı Erzincan ve Elazığ'daki toplama kamplarına gönderilmiş, burada subaylar tarafından 'sağlıklı ve



güzel’ olanlar seçilmiştir. ‘Hasta ve çirkin’ olduğu düşünülen kızlar ise trenlere bindirilerek güzergâh boyunca her istasyonda ileri gelenlere ve devlet görevlilerine dağıtılıyordu. Böylece kadın bedeni bir seçimin konusu oluyor, doğurganlık ve dişilik belirtileri ‘seçimde’ belirleyici bir rol oynuyordu. Yetim erkek çocuklar ise yetimhanelere gönderiliyordu. Kayıp kızları bulma ve yaşam öykülerini belgeleme çabalarımız devam ediyor.”

Mağdur Sayıları

Resmi rakamlara göre, 65.000 ila 100.000 arasındaki toplam nüfusun 13.806’sı öldü. Ancak Kürt ve bağımsız tahminler ölü sayısını 50.000 ila 70.000 arasında göstermektedir [29]. 1938’in sonunda İçişleri Bakanlığı Dersim’den 11.683 kişinin sürüldüğünü ve 2.000 kişinin daha sürülmesinin planlandığını açıkladı. (Küveli, 2024, 208) N. Gündoğan verdiği konferansta (Berlin, Kasım 2019) araştırmasının sonuçlarını şu şekilde ifade etmiştir: “Dersim’de öldürülen ve sürgün edilen insanların sayısı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 2011 yılında dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, resmi belgelere göre 1937-1938 yıllarında Türkiye’nin batısında 13.806 kişinin öldürüldüğünü ve 11.683 kişinin zorla iskân edildiğini belirtmiştir. Araştırmalarımıza göre, öldürülen insan sayısı resmi olarak belirtilenden iki ila üç kat daha fazladır ve sürgün edilenlerin sayısı 20.000 civarındadır.” [30]

Bir bütün olarak Dersim bölgesine ilişkin nüfus istatistiklerinin güvenilir olmaması ve özellikle de 1937 ve 1938’deki imha operasyonları sırasında ölenlerin sayısının tutarsız olması nedeniyle istatistiksel olarak kesin bir hesaplama yapmak pek mümkün değildir.

İmha Tedbirlerinin Tarihsel Sürekliliği

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve 1937/38’de işlenen devlet suçları birbiriyle ilişkilidir, çünkü muhtemelen C.U.P. tarafından işlenen suçların yasal takibi ancak kısmen başarılı olmuştur. Bu durum, tehcir ve katliamların gerçek ya da sözde iç politika sorunlarını çözmek için uygun araçlar olduğu görüşünü pekiştirmiş olmalıdır. Dersim soykırımında Kürtçe konuşan Alevilere ve Ermeni kökenli insanlara karşı tekrarlanan yöntemler ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

- Eliticide (soykırımın başlangıcında entelektüel ve ruhani liderliğin tutuklanması ve öldürülmesi)
- Katliam
- Sınır dışı edilme

- Zorla Çalıştırma
- Sürgün
- Zorla Çocuk Nakli
- Zorla İslamlaştırma
- Mimari, özellikle de kutsal kültürel mirasın ihmal edilmesi ve hedefli olarak tahrip edilmesi.

Ancak önemli farklılıklar da vardı. Dersim’de ilk kez uçaklardan direniş savaşçılarından - resmi adıyla ‘eşkıyaların’- ve sivillerin saklandıkları yerlere bombalar atıldı.

Mustafa Kemal’in manevi kızı →Sabiha Gökçen, Türk Hava Kuvvetleri’ndeki ilk kadın savaş pilotu ve Dünya Savaşı Soykırımı yıllarından bir yetim, bombalamalar sırasında kendini gösterdi. “Önde gelen bir bombardıman pilotu olarak Sabiha Gökçen, 1938’de Dersim’de devlet destekli suçlarda halkın ayırım gözetmeksizin yok edilmesinde yer aldı. Sözde hizmetleri nedeniyle daha sonra ulusal bir kahraman olarak kutlanmış, gerçek faaliyetleri ve askeri operasyonun nedenleri ve hedefleri gizli tutulmuştur.”[31]

Ermeni kökenli bir kadının, pek çok yurttaşının hayatını borçlu olduğu bir bölgeyi kurşuna dizmiş olmasında acı bir alaycılık vardır. Esas olarak düzensiz silahlı güçler (Teşkilat-ı Mahsusa - “Özel Örgüt”) ve Müslüman sivil nüfusun geniş kesimleri tarafından işlenen Ermeni soykırımının aksine, 1938’de Dersim’deki failer çemberi ulusal silahlı kuvvetlerle sınırlıydı. Bu bakımdan, Dersim soykırımı açık ve münhasır bir devlet suçudur ve aynı zamanda dini bir boyutu da vardır: Şii veya Alevilik ile Sünni İslam arasında yüzyıllardır süregelen çatışma.

Suçun İşlendiği Yerler

1. Ağveran
2. Akreg
3. Ali Boğaz
4. Arê Ali Begu
5. Arê Çê Ziyay
6. Aveşi
7. Awge
8. Axpar - Akpınar
9. Baleşer
10. Birdo Çelemuriye
11. Birrê Bizeke



12. Bozan
13. Cîrnunê Beski
14. Çala Heru
15. Çala Nizamu
16. Çala Qıçkeku (Kirmela Qırğu)
17. Çala Sure
18. Çatê Khalmemi
19. Çayıra (Qerece)
20. Çayırê Khali
21. Çetê Çırrıke (Kilise)
22. Çêwresçıme (Mığara Qopi)
23. Degirmen Bendi
24. Derê Are Ali Begu
25. Derê Arê Çê Derguli
26. Derê Çayıra (Sırtıka)
27. Derê Çırri (Yêrisk)
28. Derê Fınd ıqu (Oba Ağaê Qıcı)
29. Derê Ğezani (Serkemer)
30. Derê Harami
31. Derê İne
32. Derê Khalmemi
33. Derê Khunduji
34. Derê Laçi
35. Derê Meyita (Kilise)
36. Derê Meyitu (Yinê Dızdu)
37. Derê Pulemuriye
38. Derê Qeremuxe
39. Derê Qıcı (Ağzonige)
40. Derê Qılı
41. Derê Remedani
42. Derê Roji
43. Derê Sandalu
44. Derê Tağari (Ali Boğaz)
45. Derê Thırsıke
46. Derê Varani (Tosniye)
47. Derê Xori (Thojingi)
48. Derê Xozati
49. Derê Zağgey
50. Derê Zuğuri



51. Desiman
52. Deste
53. Eğniğe
54. Elamqaşı (Dere Nahiyesi)
55. Ergane
56. Gedigê Zêyne (Zini Gediği)
57. Gema Besk
58. Gola Çetu
59. Gola Lerji
60. Golanê Sole
61. Gomê Doy
62. Gomêgari
63. Gozereke (Pilav Dağı)
64. Harşıye
65. Hegao Pil
66. Hırnik (Dere Nah.)
67. Hopıke (Kemerê Çile)
68. Hopıke (Koo Sıpe)
69. Jiara Pačkıne
70. Karvan
71. Katır Çukuru
72. Kemerê Arey (Halvoriye)
73. Kemerê Çilê
74. Kemero Phan (Kilise)
75. Kevırgan
76. Kewlê Kımsori
77. Khaniya Derike
78. Kırniga Khali
79. Koo Sur
80. Korta Heru
81. Kosoğlu Deresi
82. Koo Sıpe – Beyaz Dağ /Ko
83. Koo Sıpe-Çayıra Phiti
84. Koo Sıpe-Çala pey
85. Lazvan
86. Marçık
87. Masumo Pak (Dewa Pile)
88. Mazgirt Merkez
89. Merga Çeqere



90. Merga Kemi
91. Mergê Kesisu
92. Merxo
93. Mezra Çê Ağay
94. Mezra Sure
95. Muxewndi
96. Piskeğ
97. Pulê Fate
98. Qelxeru
99. Qereğlan
100. Qereqol (Yêrisk)
101. Qurçu
102. Raa Thonjige (Pardiye)
103. Roşnage
104. Saldağ
105. Samoşkiye (Qerğac)
106. Serkêsur (Bargini)
107. Sinan
108. Sorpiyan
109. Soxariye
110. Şine
111. Şorda
112. Taçkirege
113. Tanerê Lolu
114. Tanero Corên
115. Tasniye
116. Tevnasi
117. Textxel
118. Varseliye
119. Viroz
120. Viyaleke (Tornoba)
121. Vonkê Qerebaşı
122. Warê Xurxuriki (Mırcan)
123. Welağanê İne
124. Xotara Çê Abaşı
125. Xuxtaru
126. Zankirege
127. Zêrza Axpano
128. Zini Gediği

*Source: <https://dersim-fdg.org/tertele>

Sonnotlar

[1] ԽՈԶԱԹ (Khozat'). - Արեւմտահայաստանի եւ Արեւմտահայութեան Հարցերու Ուսումնասիրութեան Կեդրոն. 2011/03/11.

<https://www.arevmdahaiastan.net/am/?p=9092>

[2] Kévorkian, op. cit., 421; 15:000 according to Gerçek, Burçin: "Celal Bey ve diğerleri, interview with Raymond Kévorkian", Radikal Newspaper, 26.02. 2006; quoted from: ibid., "Report on Turks who reached out to Armenians in 1915", p. 60, footnote 232; 20,000 according to Marchand, Laure; Perrier, Guillaume. Turkey and the Armenian Ghost: On the Trail of the Genocide. Montreal & Kingston; London; Ithaca: McGill-Queen's University, 2015, p. 64.

[3] Virabian, Ashkhen. "Armenian Identity Zazas (Part Two)". Westerarmeniatv, 20 March 2023,

https://westernarmeniatv.com/en/society_en/armenian-identity-zazas-part-two/

[4] Gerçek, op. cit., p. 60

[5] Yerevanian, G.A.: History of Armenian Charsandjak. Peirut [Beirut], 1956, p. 65.

[6] Virabian, op. cit.

[7]

[http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-10-18-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-10-18-DE-001)

[8] French edition: Antranik: Dersim : carnets de voyage chez les Kizilbaches et les Mirakian 1888 & 1895. Paris: Société bibliophilique Ani, 2017; Turkish editions were published in 2018 and 2022 under the title Dersim Seyhatnamesi.

[9] This refers to the fact that when an Armenian girl or woman was 'adopted' or married, her Muslim stepparents or husband became the legal owners of the inheritance or possessions of the child or wife. It did not matter whether the person in question had consented to the adoption or marriage. - Gündoğan, Kazım: Alevileş(tiril)miş Ermeniler: Dersimli Ermeniler-2; "Biz İsa'ya Tabiyiz, Ali'ye Mecburuz". Istanbul: Arıntı, 2022, p. 52f.

[10] Gündoğan, op. cit., p. 364f.

[11] Gündoğan, op. cit., p. 272

[12] Üngör, U. U. (2009). Young Turk social engineering: mass violence and the nation state in eastern Turkey, 1913-1950. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam], p. 223.

[13] Kaiser, Hilmar: "The Ottoman Government and the End of the Ottoman Social Formation, 1915-1917." 2001. -
<http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayKaiser.html>

[14] Künzler, Jacob: Im Lande des Blutes und der Tränen. Potsdam: Tempel-Verlag, 1921, p. 79

[15] Address to the Türk Ocakları in Ankara on April 21, 1925. Quoted from: Aslan, Güney: Üniformalıklar (Uniformed Butchers). (Istanbul: Pencere Yayınları, 1990), p. 14, here cited from Bruinessen, 1994, p. 150;

[16] Minister of Justice Mahmut Esat, according to the daily newspaper Milliyet on September 19, 1930; quoted from Bruinessen, 1994, p. 170

[17] Marchand & Perrier, op. cit., p. 64

[18] Report of the Consul of Trabzon, September 27, 1938 (Public Record Office, London, FO 371 files, document E5961/69/44). - Cited after Bruinessen, 1994, p. 141

[19] Quoted from: Çelik, Hüseyin: Dersim Genocide 1937/38: a legal classification. In: Gudehus, Christian; Husenbeth, Alexander (Ed.s): Dersim - Identity and Annihilation. Gießen: Psychosozial-Verlag, 2024, p. 216

[20] Üngör, Ugur Ümit: The making of modern Turkey: nation and state in Eastern Anatolia, 1913-1950, Oxford University Press, 2011, p. 148

[21] Quoted from: Eggers, Wilfried: Paragraf 301. Dortmund: Grafit, 2008, p. 8

[22] Aslan, Fikret; Bozay, Kemal, et al., Graue Wölfe heulen wieder: Türkische Faschisten und ihre Vernetzung in der BRD. 2nd updated edition. (Münster:) Unrast, (2000), p. 38

[23] Çağlayangil, İhsan Sabri: Anılarım. İstanbul 1990, pp. 47f. Quote (with gaps) in the daily newspaper Radikal, May 21, 2007

[24] The term "holocaust" (Greek for "whole-body burning") was coined in 1895 by US journalists to describe the frequent practice of burning Ottoman Christians alive, especially Armenians.

[25] Dersimî, Mehmet Nurî: Kürdistan Tarihinde Dersim (Dersim in the History of Kurdistan). Aleppo 1952, p. 286f.; reprinted Cologne 1988; see also the same author, Hatiratım (My Memoirs). Stockholm 1986; quoted from: Bruinessen, Martin van: The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) [excerpts from: Martin van Bruinessen, "Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988)", in: Andreopoulos, George J. (ed): Conceptual and historical dimensions of genocide. University of Pennsylvania Press, 1994, p. 4

[26] Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948

Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII.

https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

[27] Çelik, op. cit., p. 233

[28] Organized by the human rights NGO Arbeitsgruppe Anerkennung - Gegen Genozid, für Völkerverständigung e.V. and funded by the Landeszentrale für Politische Bildung Berlin:

https://www.aga-online.org/wp-content/uploads/Nezahat-Guendogan_Die-verschwundenen-Maedchen-von-Dersim_Vortrag_rev_red_at-NG_Final.pdf; see also: Gündoğan, Nezahat; Gündoğan, Kazım: Dersim'in Kayip Kizlari (Dersim's Lost Daughters) »Tertele Çeneku« (Kızlar Kırımı). İstanbul: İletişim, 2012

[29] van Bruinessen, Martin: "Genocide of the Kurds", in: Charny, Israel W. (ed.). The Widening Circle of Genocide. New Brunswick, New York: Routledge, 1994, pp. 165-191. The Society for Threatened Peoples puts the total number of victims at "over 70,000"; see Ates, Bülent; Dr. Sido, Kamal: Dersim: The history of an oppressed region in

Turkish Kurdistan. 13.04.2007.

<https://www.gfbv.de/de/news/dersim-die-geschichte-einer-unterdrueckten-region-in-tuerkisch-kurdistan-673/>.. Hans-Lukas Kieser, on the other hand, considers the assumption of a figure of 40,000 to be improbable (see Kieser, Hans-Lukas: Dersim Massacre, 1937-1938. 27 July 2011, <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/dersim-massacre-1937-1938.html>)

[30] Gündoğan, N. (2019):

https://www.aga-online.org/wp-content/uploads/Nezahat-Guendogan_Die-verschwundenen-Maedchen-von-Dersim_Vortrag_rev_red_at-NG_Final.pdf

[31] Törne, Annika: Dersim - Geographie der Erinnerungen: Eine Untersuchung von Narrativen über Verfolgung und Gewalt. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2019, p. 46

Kaynakça & İleri Okumalar

Bruinessen, Martin van. 1994. "The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38)." İçinde *Conceptual and Historical Dimensions of Genocide*, editör George J. Andreopoulos, 141-170. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Kévorkian, Raymond. 2011. *The Armenian Genocide: A Complete History*. London / New York: I.B. Tauris.

Küpeli, İsmail. 2024. "Die Vernichtungsoperationen in Dersim 1937/38." İçinde *Dersim - Identität und Vernichtung*, editörler Christian Gudehus ve Alexander Husenbeth, 185-211. Gießen: Psychosozial-Verlag.

Riggs, Henry H. 1996. *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*. Ann Arbor, MI: Gomidas Institute.